
AYDINLANMA, NOSTALJİ ve ADEM-İ NOSTALJİ*

*Muhammet Savaş KAFKASYALI***

NOSTALJİ

*Geçmişe özlem, bize Âdem'den yadigâr,
Onun gibi âh edersek belki rahmet yağar,
Âdem'in geçmişi cennetti, yâd ettikçe kahretti.
Ve Rahman pişmanlara rahmetti.*

M.S. Kafkasyalı

ÖZET

Batı'nın yaşadığı Rönesans, Reform ve nihayet Aydınlanma kendi zihniyetini inşa sürecinde çok önemli bir aşama olmuştur. Bu tecrübeyi geçmişe özlem (nostalji) ile gerçekleştiren Batı, Aydınlanma'yı o dönem içerisinde daha ileri durumda bulunan Doğu/İslâm dünyasını taklit etmek yerine kendi geçmişine dayanarak yapmıştır. Buna mukabil Doğu, fevkalâde başarılı ve aydın bir geçmişe sahip olmasına rağmen içine düştüğü durumdan ve geri kalmışlıktan kurtulmak için geçmişine yönelmek yerine, o dönemde daha gelişmiş ve güçlenmiş Batı gibi olmak ve Batılılaşmak yolunu seçmiştir.

Anahtar Kelimeler; Batı, Doğu, Aydınlanma, Nostalji

* Bu yazı büyük ölçüde Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım başlıklı çalışmamıza dayanmaktadır.

** Dr., Kırıkkale Üniversitesi İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Kısmen zorlayarak ve kısmen rızaya dayalı olarak inşa ettiği zihniyetin dışına çıkılarak değerlendirilebildiğinde görülmektedir ki, Aydınlanma, bütünüyle geçmişe özlemin yani nostaljinin ürünüdür ve bu haliyle mevcut duruma/yapıya karşı bir isyandır. Batı üst biriminin¹ nihaî hâline ulaşmasındaki en önemli yapı taşlarından birisi olan Aydınlanma, karanlıktan aydınlığa çıkmak ise şayet, onun en önemli özelliği bu karanlığı aydınlatan ışığın, karanlık küllerin altındaki közlerden alınmasıdır.

Batı, 12. yüzyılda bilim ve düşünce alanındaki Rönesans'ını Endülüs'e dayanarak gerçekleştirmiştir. Eski Yunan eserlerinin Endülüs vasıtasıyla tercüme edilmesi vesilesiyle, Kilise'nin dayattığı dogmatik düşüncelerin sorgulanması ve bilimsel çalışmalar başlamıştır.² Büyük bir kısmı Arapça'dan Latince'ye çevrilen eserlerle başlayan bu akım daha sonra sanat ve edebiyat alanındaki Rönesans'a, ardından din alanındaki Reform'a ve nihayet düşünce alanında da Aydınlanma'ya ilham kaynağı olmuştur. Endülüs kanalıyla çevrilen eserlerin yanı sıra yüzyıllarca telif eser olarak bilinen birçok eserin de aslında İslâm âlimlerinin kitaplarından kısmen ya da bütünüyle yapılmış çeviriler olduğu çok sonraları tespit edilmiştir³.

İspanyol Altın Çağı diye adlandırılan dönemdeki İspanya'nın ekonomik ve askerî üstünlük yanında göz kamaştırıcı bir fikrî üstünlüğe de

¹ Uluslararası İlişkiler'de "alt birim" ve "üst birim" kavramsallaştırması ve izahları için bkz: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım, G.Ü.S.B.E., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

² Hıristiyanlık âleminin sınır komşuları Sicilya ve İspanya gibi ülkelerin kentlerinde, Yunanca ve Arapça klâsik yapıtlardan çevirilerin akın akın ortalığı sarması ile ortaya çıkan kitap bolluğu, 12. ve 13. yüzyıllarda Avrupa'nın düşünce biçimini derinden etkilemekle kalmamış, öğrenci ve bilim adamı sayısının artmasına da katkıda bulunmuştur. Dahası, Avrupa'nın Ortaçağ karanlığını yaşadığı bu yüzyıllarda "12. Yüzyıl Rönesansı" diye adlandırılan akımın doğmasına da yol açmıştır. Bu 12. Yüzyıl Rönesansı ile sonraki daha ünlüsü arasında temel bir fark söz konusu idi. İlki esas olarak felsefeye ve bilime yönelirken ikincisi sanata, edebiyata ağırlık veriyordu. Avrupa'nın her yanında bilginler, varolan tüm bilimsel ve teknik yapıtların çevirilerini ülkelere kazandırmak için hummalı bir çaba içine girmişlerdi. Yunanca bilimsel yazının önemli bir bölümü –ek yorumlar, açıklamalar eşliğinde- Arapçaya çevrilmiş olduğundan, bu geniş bilgi birikimini Avrupa toplumuna sunmayı amaçlayan Bath'lı Abelard ya da İtalyan Cremona'lı Gerard gibi bilim adamları Arapça öğrenmişlerdi. Jean Gimpel, Ortaçağda Endüstri Devrimi, çev. Nazım Özüaydın, 8. Baskı, Ankara, TÜBİTAK Yay., 2005, s. 169-170.

³ Bu hususta Fuat Sezgin'in çalışmaları önemli tespitleri ve bilgileri ortaya koymaktadır. Bkz: Fuat Sezgin, İslam'da Bilim ve Teknik, 5 Cilt, çev. Abdurrahman Aliy, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2007.

sahip olmasını sağlayan en önemli etkenlerden biri, kovulan Müslümanların bıraktığı kültürel mirastı. 10. Yüzyılda emsali çok az görülmüş bir dinî ve fikrî hoşgörü ile özgürlüğün merkezi olan Endülüs farklı inançların ve düşüncelerin yani farklı zihniyetlerin bir arada var olduğu “dünyanın en ayrıcalıklı bölgesi” idi⁴. Bu ayrıcalığın temelinde 9. ile 12. yüzyıllar arasında, dünyanın en büyük medeniyeti olan Arap medeniyetinin ve Latin kültüründen bariz bir şekilde üstün olan Arap kültürünün önemli bir tesiri vardı.⁵ Hollandalı bir bilginin naklettiğine göre o dönemde Avrupa, kilisenin hâkimiyetinde bilgi kırıntılarıyla gün geçiren, Endülüs’te hemen herkes okuma yazma biliyordu. Kurtuba Üniversitesi sadece Avrupa’da değil bütün dünyada en iyi üniversiteydi. Bağdat ve Kahire Üniversitelerinden üstün olan Kurtuba Üniversitesi felsefe, matematik, astronomi, simya ve tıp dallarında çok önemli bir seviyede idi. Endülüs’te bütün bilim dallarında çok önemli eserler verildiği gibi, felsefe, teoloji, tarih gibi alanlarda da çok önemli eserler meydana getirilmiştir. Kurtubalı İbn Hazm⁶ ilk karşılaştırmalı din incelemesi olan eserinde⁷, Kitâb-ı Mukaddes’teki çelişkili ifadeleri ortaya koyduktan ancak beş yüz yıl sonra Avrupa bu çelişkileri fark etmiştir.⁸ Bu bağlamda Endülüs’ün, sadece bilim ve düşünce alanında Rönesans’ın ve Aydınlanma’nın kaynağı olmadığı, aynı zamanda Reform dönemindeki dinî sorgulama ve eleştiri hareketlerinin de hem esin kaynağı hem de bu sorgulamanın ve eleştirilerin bizzat bilgi kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Aydınlanma’yı, hem yaşadığı belki de en önemli tecrübe olması hasebiyle Batı üst birimi için hem de bugün temsil imkânından dahi yoksun kalmışlığından kurtulmasına emsal olabileceği düşüncesinden hareketle Doğu üst birimi için fevkalâde önemli kılan husus onun hareket noktasıdır. Batı, içinde bulunduğu ve kendisi tarafından karanlık olarak tanım-

⁴ Akal bu ayrıcalığı şu şekilde tanımlar: “İspanya’nın güneyi ya da Endülüs, gelenekleri, sanatı ve ideolojisi açısından ispanyollaşmış bir İslam dünyası olarak, Avrupa’dan kopuk Asya-Afrika kültürel alanının parçasıydı”. Cemal Bali Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, Ankara, Dost Kitabevi Yay., 1997, s. 44.

⁵ Ramón Menéndez Pidal’dan aktaran Cemal Bali Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, s. 44.

⁶ İbn Hazm (994-1064), yaklaşık dört yüz eserinden günümüze kadar kırk tanesi kalabilmiştir. İbn Hazm hakkında bkz: Muhammed Ebû Zehra, İbn Hazm, çev. Osman Keskiöglü, Ercan Gündüz, İstanbul, Buruc Yay., 1996.

⁷ İbn Hazm, *Al-Fisal fi al-Milal wa al-Ahwa' wa al-Nihal*, Bairut, Dar al-Jil, 1985.

⁸ Cemal Bali Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, s. 44-46.

lanan durumdan kurtulup aydınlanmak isterken, bunun çözümünü o an için gördüğü tek aydınlık olan Endülüs gibi olmakta yani Endülüsleşmekte görmemiştir. Karanlık durumda olduğunu dahi Endülüs'ten aldığı ilhamla idrak eden Batı, karanlık tespiti ve tahlilinin ardından, ışığı eski Yunan ve Roma'dan alınacak (alınması gereken) bir Aydınlanma'ya yönelirken, belki de tarihin en büyük devrimlerinden birini yapmıştır.

Aydınlanma⁹, genel olarak 18. yüzyılda, İngiliz Devrimi ile başlatılıp Fransız Devrimi ile bitirilen, başta felsefe olmak üzere etkilerini bütün bir bilim, sanat ve kültür alanında gösteren ciddi bir kopuşu ifade eder. Önce İngiltere'de başlayan daha sonra Fransa'ya ve oradan da Almanya'ya sıçrayan bu hareket sonuçları itibariyle de hem Amerika'yı hem de hemen hemen bütün Avrupa'yı etkilemiştir.

Bu hareketin amacı, insanları, esasta "kötü", bu nitelikle "kötüleştirci" olduğuna inanılan mit, önyargı ve hurafenin (dolayısıyla da bunları üreten ve kurumsallaştırdığı varsayılan kurulu dinin) temsil ettiğine inanılan "eski düzen"den kurtararak, yine esasta "iyi" ve "özgürleştirici" olduğu çekincesiz kabul edilen "akıl düzeni"ne sokmaktır.¹⁰

Bu ifadede birbiri ile kıyaslanan iki unsur (birincisi din ve ikincisi akıl) arasında türdeşlik yoktur. Yani ikincinin (akıl) birincinin (din) ye-

⁹ Aydınlanma hakkında geniş bilgi için bkz: Alan Charles Kors (Ed.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, 4 volumes, Oxford, New York, Oxford University Press, 2003; Daniel Brewer, *The Enlightenment Past: Reconstructing Eighteenth-Century French Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008; Stephen Eric Bronner, *Reclaiming the Enlightenment: Toward a Politics of Radical Engagement*, New York, Columbia University Press, 2004; Stuart Brown (Ed.), *British Philosophy in the Age of Enlightenment*, London, Routledge, 2003; James Buchan, *Crowded With Genius: The Scottish Enlightenment: Edinburgh's Moment of the Mind*, New York, HarperCollins Publishers, 2003; Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton, Princeton University Press, 1979; Robert Darnton, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie 1775-1800*, Cambridge, Harvard University Press, 1979; Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, New York, W. W. Norton & Company, 1996; William Gibson, *Religion and the Enlightenment 1600-1800: Conflict and the Rise of Civic Humanism in Taunton*, Oxford, Peter Lang Publishing, 2006; Arthur Herman, *How the Scots Invented the Modern World: The True Story of How Western Europe's Poorest Nation Created Our World and Everything in It*, New York, Three Rivers Press, 2001; James Schmidt (Ed.), *What Is Enlightenment?: Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley and Los Angeles, California, London, University of California Press, 1996; Louis K. Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, US, Yale University Press, 2004; Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment*, trans. John Cumming, New York, Herder & Herder, 1972.

¹⁰ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, Ankara, İletişim Yayınları, 1997, s. 13-14.

rine geçtiği ifade edilen ve bu yer değiştirme serüveninin tabii neticesi olarak eski ve yeni düzen¹¹ kavramsallaştırması bu iki farklı olgunun ikâmesine dayanmıştır. Lâkin bu denksizlik (türdeş olmama durumu) zaten Aydınlanma'nın kendi yapısında bulunmaktadır. Zira eski düzenin dine dayalı ve dogmatik yapısına meydan okuyan akla dayalı ve rasyonalist yeni düzen, eski yapıyı taklit etmekten öteye geçememiştir. Akıl bir tanrı olmuş ve rasyonalizm de bu tanrının dini. Dogmatikliğe ve önyargıya karşı açılan savaş aklın tanrılaştırılması ve rasyonalizmin dogmatlaştırılması ile neticelenmiştir. İşte Aydınlanma'nın bu yönü, nostaljik tarafını ortaya koyan yönüdür ki, bir taraftan şiddetli bir çatışmaya girdiği Kilise ve din karşısındaki tutumunu, diğer taraftan da Hıristiyanlık öncesi pagan geçmişine yönelişin dinî boyutunu sergilemektedir.

Aydınlanma'nın nostaljiye (Batı'nın Aydınlanırken ışığını pagan geçmişinden alma niyetine/iradesine/kararına) dayanmasında, İslâm dönemi Doğu'nun çok daha başarılı durumuna mukabil Hıristiyanlık (veya Kilise) döneminin başarılarla dolu ve pek şanlı olmayışı da etkili olmuştur. Bu etkinin Aydınlanma'ya Hıristiyanlık ve Kilise karşıtı bir nitelik kazandırmış olması tabii karşılanmalı iken, aydınlanabilmek için başarısız olan Hıristiyanlık yerine İslâm'ın ışığının tercih edilmemesi¹² ise nostalji olarak değerlendirilmelidir.

Aydınlanma'nın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan iki önemli bilimsel gelişmeden bahsedilir.¹³ Birincisi Kartezyen mantığın doğuşu ve ikincisi ise Newton'un bilimsel yasalarıdır.¹⁴ Kartezyen mantık, Descartes ve

¹¹ Eski ve yeni düzen ayrımı daha sonra geleneksel ve modern olarak son hâlini alıp günümüze kadar devam edecektir.

¹² Bilhassa Endülüs döneminde her ne kadar ciddi ölçüde Müslüman-Arap taklitçiliği yaşanmışsa da, topyekûn bir kurtuluş yolu olarak İslâmlaşmanın benimsenmemiştir. İslâm'ın Batı'ya tesiri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, İstanbul, Litera Yay., 2004.

¹³ Aslında Aydınlanma'nın arka planında ve kaynağında, 15. yüzyılda başlayan Rönesans, 16. yüzyıldaki Reform hareketi ve 17. yüzyılda ortaya çıkan Kartezyen felsefe ve mantık bulunur. 18. yüzyıl ise Aydınlanma yüzyılıdır. Aydınlanma yüzyılının (çağının) merkezinde de "akıl" vardır. Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 19. Cassirer'in yorumuna göre, 18. yüzyılda geçerli olan akıl kavramı, bir miras olmaktan çok kazanımdı ve Aydınlanma'nın devraldığı vahiy, gelenek ve otorite üçlemesinin temellendirdiği ve bu üçlüde temellenen her şeyi eleştirme ve sorgulama yetisini temsil ediyordu. Bkz: Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton, Princeton University Press, 1979.

¹⁴ Pierre Chaunu, *Aydınlanma Çağı Avrupa Uygurluğu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İzmir, Dokuz Eylül Yay., 2000, s. 7-8.

Bacon'ın düşüncelerine dayanır ki, Descartes'in ileri sürdüğü prensipler şunlardı: (i) Gerçekten emin oluncaya kadar (kesinleşinceye kadar) hiçbir şeyi kabul etmemek (önyargı ve ön kabulün reddi), (ii) problem üzerine yapılacak incelemenin parçalara ayırarak yapılması, düşünceleri basitten karmaşığa doğru tasnif edip sıralamak, (iii) neticeleri kontrol etmek.¹⁵ Bu mantık örgüsüyle oluşturulan Aydınlanma projesinin temel kabulü, herhangi bir soruya (hatta problematiğe) ancak tek bir cevabın (veya çözümü) mümkün olduğuydu. Bu kabul ise şu neticeye ulaştırıyordu:

“Eğer doğru bir biçimde resmeder ve temsil edebilirsek dünyayı kontrol altına alabilir ve akılcı bir biçimde düzenleyebiliriz. Ama bu bir tek doğru temsil tarzı olduğunu varsayıyordu; bütün bilimsel ve matematik çabalar da buna erişmek içindi. Eğer bu doğru tarzı keşfedebilirsek, Aydınlanma hedeflerine ulaşmış olacaktı. Bu Voltaire, d’Alembert, Diderot, Condorcet, Hume, Adam Smith, Saint-Simon, Auguste Comte, Matthew Arnold, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi çok farklı yazarların paylaştığı düşünce tarzıydı.”¹⁶

Condorcet¹⁷, Aydınlanma felsefesinin adlandırmasıyla Aydınlanma çağı¹⁸ hakkında şunları yazıyordu: “İnsan ruhunun zincirlerini kılmadığı, hepsini gevşettiği, kimini ise kırdığı; bütün eski kanaatlerin gözden geçirildiği ve bütün yanlışlara saldırdığı; bütün eski adetlerin tartışmaya konu edildiği ve bütün ruhların özgürlüğe doğru beklenmedik şekilde kanat çırpıtığı bir çağ”¹⁹. Yine Aydınlanma'nın temel özelliklerini ve bilhassa din karşıtı tutumunu ortaya koyarken D’Holbach da güçlü bir ifade kullanıyordu:

Deneyin rehberliğindeki aklın insanlığın uzun bir süredir kurbanı olduğu ön yargıların kaynağına saldırmasının şimdi tam zamanıdır. Çünkü pek çok insanın içine düştüğü kölelik yanlış yapmaktan ileri gelmektedir.

¹⁵ Bkz: René Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşmalar*, çev. Hasan İlhan, İstanbul, Alter Yay., 2009.

¹⁶ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, 2. Baskı, İstanbul, Metis Yay., 1999, s. 42.

¹⁷ Condorcet hakkında bkz: Elisabeth Badinter, Robert Badinter, *Politikada Bir Entelektüel Condorcet*, çev. Hüseyin Köse, İstanbul, Öteki Yay., 2000; Condorcet, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı*, 2 Cilt, çev. Oğuz Peltek, İstanbul, MEB Yay., 1990.

¹⁸ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 15.

¹⁹ Preserved Smith, *A History of Modern Culture Vol. 2: The Enlightenment, 1687-1776*, New York, Henry Hold and Company, 1934, s. 358'den naklen Robert Bierstedt, “18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce”, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Tom Bottomore, Robert Nisbet (Eds.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, s. 19.

İnsanları korkuyla titreten ya da hayaller uğruna birbirlerini boğazlamaya iten dinsel terör, kök salmış nefretler, barbarca baskılar, sürekli öldürmeler ve başkaldırmalar trajedileri yanlış yapmaktan ileri gelmektedir.²⁰

Bu aydınlanmış filozofların sloganı, Kant'ın dile getirdiği: *Sapere aude* –*bilmeye (aklı kullanmaya) cüret ediniz-* olmuştur.²¹

Aydınlanma döneminde her türlü felsefî ve toplumsal proje akla ve akılla ya da akılda somutlaşan ilkelere yaslanmak zorunda olmuş ve bu sebeptendir ki, Aydınlanma aynı zamanda Akıl Çağı olarak da adlandırılmıştır. Akla dayalı düşünce, ilerleme düşüncesiyle²² birlikte çeşitli ülkelerde Aydınlanma olarak ortaya çıkan entelektüel hareketlerin temel iki özelliğini teşkil etmiştir. Bununla beraber, “akıl”, “bilim”, “bilgi”, “din”, “Tanrı”, “tabii hukuk”, “tabiat”, “despotizm” gibi kavramlara yüklenen anlamlarda farklılıklar olmasına rağmen, *philosophe*'lar entelektüel bir aile (entelijansiya)²³ oluşturabilmişlerdir.²⁴

²⁰ Preserved Smith, *A History of Modern Culture Vol. 2: The Enlightenment, 1687-1776*, s. 359'dan naklen Robert Bierstedt, “18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce”, s. 19.

²¹ Aydınlanmanın birçok temel düşüncesini benimseyen ve bazı önemli konularda onların ötesine geçen Kant'ın, *Was ist Aufklärung? (Aydınlanma Nedir?) (1784)* adlı eseri çok önemli kabul edilmektedir. Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, çev. Emre Eraslan, Ankara, Doruk Yay., 1999, s. 15-16.

²² Bu hususta bkz: Kenneth Bock, “İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları”, çev. Adın Uğur, Tom Bottomore, Robert Nisbet (Eds.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Ankara, Ayraç Yay., 1997, s. 51-92.

²³ Isaiah Berlin'in entelektüeller ile entelijansiya arasındaki farka ilişkin söyledikleri, entelijansiyanın Aydınlanma ile bağıntı ortaya koyması bakımından önemlidir: “Entelektüeller sadece fikirlerle ilgilenen insanlardır, estedlerin eşyanın olabildiğince güzel olmasını istemeleri gibi, entelektüeller fikirlerin olabildiğince ilginç olmasını isterler. Entelijansiya, tarihsel olarak, belli toplumsal fikirler etrafında birleşmiş, ilerlemeye, akla inanan; gelenekselciliği reddeden; bilimsel yöntemlere, serbest eleştiriye, bireysel özgürlüğe inanan, kısacası gericiliğe, yobazlığa, Kilise'ye ve otoriter devlete karşı çıkan; her şeyden önce insan hakları ve makul bir toplumsal düzen için, birbirini ortak bir davada mücadele eden savaştı yoldaşlar olarak gören kişidir. 1860'larda bunlardan birisi kendilerini soyu tükenmekte olan bir idealin savunuculuğunu yapan, bir yeminle bir araya gelmiş Şövalyeler Tarikatı'na benzeyen bir grup olarak tanımlamıştı. On sekizinci yüzyıl Paris'indeki *philosophe*'ların bir entelijansiya olduğunu söyleyebiliriz. Diderot, D'Alembert, D'Holbach, Helvétius ve Condorcet bir entelektüel ve ahlâkî kardeşlik duygusu hissetmiştir. Onlar birbirlerini tanyıyorlardı, aynı düşünceleri tartıştılar, ortak bir konumu paylaştılar, aynı insanlar tarafından eziyete tabi tutuldular, düşmanları Kilise ve –doğruyu ve özgürlüğü kaldırmaya çalışan infâme- mutkakiyetçi devletti; onlar kendilerini aydınlık savaşçıları olarak düşündüler. Entelijansiya, düşmanlarına karşı desteklenmesi gereken aydınlanmaya duyulan inanç üzerine kurulmuştur. Bu nedenle entelijansiyanın, bilinçli bir oluşum olarak, güçlü ve gerici bir Kilise'nin (örneğin, Roma Katolisizmi veya Ortodoks Kilise)

Aydınlanma çağına ilişkin şu dört önerme Aydınlanma'nın ruhunu ortaya koymaktadır: Birincisi Aydınlanma ile birlikte doğaüstü doğalla, din bilimle, tanrısal buyruk tabiat kanunlarıyla ve din adamları filozoflarla yer değiştirmiştir. İkinci olarak sosyal, siyasî ve hatta dinî bütün meselelerin çözümünde bir araç olarak deneyin rehberliğindeki akıl yüceltilmiştir. Üçüncüsü, insanın ve toplumun mükemmelleştirilebileceğine ve dolayısıyla insan soyunun gelişmesine inanılmıştır. Dördüncüsü ise, Fransız Devrimi'nde kanla talep edilen, özellikle yönetimin baskı ve kötülüklerinden uzak tutulma hakkı olmak üzere, insanın haklarına ilişkin insanî ve insanîleştirici saygı ortaya çıkmıştır.²⁵

Aydınlanma hakkında yapılan yorumlar ve sergilenen yaklaşımlar iki grupta değerlendirilebilmektedir. Birincisi, Aydınlanma'yı "bir tecrübe olmaktan ziyade" modernitenin kaynağı olarak yorumlayan ve Cassirer'in başlattığı yaklaşım²⁶, ikincisi ise Aydınlanma'yı Fransız Devrimi ve sonrasında başlayan totaliteryan hareketlerin alt yapısı olarak ele alan yaklaşımdır.²⁷

Aydınlanma'yı bir akıl ve eleştiri çağı şeklinde adlandıranlar, onun insan türünün gelişiminde (evriminde) önemli bir dönüm noktası olduğunu ileri sürmektedirler. Öyle ki, kendinden önceki dönemlerle kıyaslandığında, büyük bir dönüşümü ve değişimi ifade eden Aydınlanma, hem felsefi hem de toplumsal neticeleri itibariyle yegâne (unique) çağdı.

olduğu yerde ortaya çıkması daha muhtemeldir. Bu yüzden Fransa'da, İtalya'da, İspanya'da, Rusya'da entelijansiya vardır. İskandinavya veya İngiltere'de gerçek entelijansiya yoktur. Protestan kiliseler, liberal ve ilerici fikirlere ciddi bir tehdit olarak düşünülmez". Isaiah Berlin, Isaiah Berlin'le Konuşmalar, Ramin Jahanbegloo (Söyleşi), çev. Zeynel Kılınç, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2009, s. 178-179.

²⁴ Ahmet Çiğdem, Aydınlanma Düşüncesi, s. 14.

²⁵ Robert Bierstedt, "18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce", s. 19-20.

²⁶ Moderniteyi esasında yegâne bir tecrübe (unique experience) olarak sadece Batı'nın yaşadığını ve hatta bu tecrübe sırasında böylesine bir adlandırmaya sebep olabilecek herhangi bir modernleşme bilincinden söz edemeyeceğimiz için "modern" in geriye/geçmişe dönük (retrospective) bir adlandırma olduğu düşünülürse, Cassirer'in yorumu daha da önemli hâle gelmektedir. Zira Aydınlanma modernitenin kaynağı olarak sadece Batı'ya ait olabilecek ve evrenselleştirilebilmesi mümkün olmayacaktır. Bütünüyle bir nostalji eseri olan Aydınlanma, bize göre de ürünü/neticesi olduğu nostaljinin sahibine münhasır bir özel isimdir ve sadece Batı'ya aittir. Bütün bir dünyaya ve bütün insanlığa şamilmiş gibi gösterilemez. Bkz: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım, G.Ü.S.B.E., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

²⁷ Margaret C. Jacob, "The Enlightenment Redefined: The Formation of Modern Civil Society", Social Research, C. 58, S. 2 (Summer 1991), s. 476.

Fakat diğer taraftan Aydınlanma'nın yegâneliğine ve özgünlüğüne itiraz edenler de bulunmaktadır. Onlar Aydınlanma'yı tarihsel bir perspektife oturtmakta ve Aydınlanma'nın tepkisel karakterini ön plana çıkarmaktadır. Bu yaklaşımın önemli bir temsilcisi olan Carl Becker'a göre, Aydınlanma düşünürlerinin yaptığı şey, Ortaçağ'dan devralınan mirasın sekülerleştirilmesinden başka bir şey değildir. Bu düşünürler, meselâ Ortaçağ Hıristiyanlık düşüncesindeki yaratılmış evren kavramını (yaratılış nazariyesini) reddettiler ama kendi kendine işleyen bir mekanizma olarak evren ve tabiat kavramına karşı çıkmadılar. Yani sadece ortaçağdan devralınan miras sekülerleştirildi (dünyevîleştirildi). Hatta bu kendi kendine yeten mekanizmayı, topluma ve insan ilişkilerine de taşıdılar. Kilise'nin ve İncil'in otoritesine karşı çıktılar ama bunun yerine tabiatın ve aklın otoritesini koydular ki, bu da Aydınlanma'nın "otorite karşıtı" bir söylem olmadığını göstermektedir.²⁸

Aydınlanmanın tarih, zaman ve mekân kavrayışı, onun insan tabiatı konusundaki radikal dönüşümü temsil eden görüşlerinden kaynaklanıyor. Aydınlanma, öncelikle insana ilişkin iyimser bir bakışa dayanıyordu ve insanın aklını merkeze alan Aydınlanma filozoflarına göre insanın ve dünyanın daha önce hiç olmadığı kadar iyi olabilmesi mümkün idi. Bu düşünceden hareketle Kant Aydınlanmayı "insanın kendi kendini maruz bıraktığı olumsuz durumdan, yine aklını kullanarak kurtulması" olarak tanımlıyordu. Bu iyimserliğin temelinde ise, Aydınlanmanın mükemmelleşebilirlik anlayışı vardı.²⁹

Aydınlanma'nın akli temel olarak her şeyi rasyonalizme dayalı olarak açıklama gayreti, tabii olarak bütün bir tarihin, geçmişin, geleneğin, dinin ve mevcut kültürün "aşılması"nı gerektiriyordu. Bu anlamda sekülerizm temel bir rol oynamıştır.³⁰ Tarihten, tecrübeden, dinden ve gelenekten bağımsız olarak sadece aklın temel olması, bütün bu bilgi kaynaklarını reddetmeyi gerektirmiştir. On sekizinci yüzyıl insanı Aydınlanmanın rasyonalizmiyle bakınca, Hıristiyanlığın belirlediği tarih önemini kaybetmiş; geçmişin bütün birikimine kuşkuyla bakılmış ve geçmişin yükü olarak görülmüştür. Aydınlanma rasyonalizmi, topluma da kendiliğinden bir oluşum, bireysel insanı aşan bir varlık veya mistik

²⁸ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 18-19'dan Carl L. Becker, *Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers*, New Haven, Yale University Press, 1967, s. 29.

²⁹ Bekir Berat Özipek, *Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset*, Ankara, Liberte Yay., 2004, s. 20.

³⁰ A.g.e., s. 27.

bir bütünlük olarak değil, üzerinde çalışılarak değiştirilebilecek (ve elbette değiştirilmesi gereken) bir yapı olarak bakmıştır.

Hâsılı Aydınlanma, başta insan tabiatı olmak üzere, bütün bir tarihin ve toplumun yeniden anlaşılmasını ifade ediyordu. Aydınlanmış akıl, insana iyimser bakıyordu ve onun siyasî araçlarla çok daha iyi bir duruma getirilebileceğine inanıyordu. Tabii bugün bize biraz kırılğan veya fazla basit görünse de, Aydınlanma filozofları böyle bir felsefenin ürünü olan kurgularla toplumu yeniden biçimlendirdiklerinde, tarihin kendilerinden sonraki bölümünün daha önce hiç olmadığı kadar iyi olacağına inanıyorlardı.³¹

1749 yılında Dijon Akademisi'nin düzenlediği "Bilimlerle sanatların ilerlemesi erdemimizi geliştirdi mi?" başlıklı yarışmaya, o güne kadar kendisini bir müzikçi olarak gören İsviçreli Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) da katılmıştı. Yarışmanın konusu olan soruya verdiği cevap onu, zamanının en önemli düşünürlerinden birisi yapmıştı ve hatta sadece o devrin en meşhur düşünürlerinden birisi değil, kendisinden sonraki dönemlere de büyük tesir etmesini sağlamıştı. Onun cevabı şöyleydi: "İnsan iyidir, onu kötü yapan medeniyettir". Rousseau bu cevapla Dijon Akademisi'nin armağanını kazanmıştı. Hem de öylesine bir başarıyla ki,

³¹ Aydınlanma döneminde mükemmelleşebilirlik, ilerleme kavramının da eklenmesiyle, "...bireysel ve toplumsal olarak insanın, fiziksel, zihinsel ve ahlâkî mükemmelliğe doğru sonsuz ilerleme kapasitesini ve bu kapasitenin doktrini" [Virginia L. Muller, *The Idea of Perfectibility*, Lanham and London, University Press of America, 1985, s. 7] ifade eden bir anlam kazanıyordu. İlerleme kavramı ise, "akıl, kendi kendisini düzeltici doğasının ve bilimsel yöntemin yardımıyla desteklenen zorunlu terakki" [Virginia L. Muller, *The Idea of Perfectibility*, s. 6] demektir. Başka bir ifadeyle, aklına dayanarak kendisini ve evreni anlayabilen insan ilerleyebilecek ve mükemmelleşebilecekti [Becker, ilerlemeye ilişkin bu modern inancın, "kendi kendisini ıslah edici bir akıl modeline ve eski bir Hıristiyan inancı olan Tanrı Devleti'nin sekülerleşmiş bir versiyonuna dayandığını ileri sürmektedir. C. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers*, New Haven, Yale University Press, 1932'den naklen Virginia L. Muller, *The Idea of Perfectibility*, s. 10]. Aydınlanma filozofu Cabanis'e göre "kötüler yanlış akıl yürütenlerden başkaları değildi" [Ernest Van Den Haag, "The Desolation of Reality", William A. Rusher (Ed.), *The Ambiguous Legacy of the Enlightenment*, Lanham, The Claremont Institute, 1995, s. 71 (68-84)]. Bu akıl insanı "ilk günahın yükünden bile kurtarabilirdi"; zira "Descartes'ın matematiksel evreninde günah neredeyse bir aritmetik hatasına indirgenmişti" [Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev. Jale Parla, İstanbul, Doğan Yay., 1991, s. 25]. Bu akıl sayesinde insan olgunlaşmamışlıktan kurtulabilecek, hu- rafe ve mitolojiden sıyrılabilirdi [Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, s. 26]. "Akıl Çağı" düşünürlerinden Condorcet'e göre "tarih, insanın kendi kendisini keşfedişinin öyküsüydü". Bekir Berat Özipek, *Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset*, s. 20-21, 30.

ünü bir anda bütün Avrupa'ya yayılmış ve yazarlık hayatı bu şöhretten sonra başlamıştır.³²

Böylece insanın kötü olduğu ve iyi olabilmenin yegâne yolunun ise Hıristiyan olmak (vaftiz olmak suretiyle) şeklindeki inanca karşı gelinmiş ve bu başkaldırı Avrupa'da ciddi bir yankı uyandırmıştır. İnsanın iyiliğine vurgu yapan ve onu ilk günahın yükünden kurtaran bu masumiyet fikri, kendisinden önceki anlayışı (realizmi) tamamen reddeden yepyeni bir düşünceyi yansıtıyordu. 1695'te Locke, ilk günahın sadece Hz. Âdem'in sorumlu olduğunu, Tanrı'nın onun hatasından dolayı sonraki nesilleri sorumlu tutması için bir neden olmadığını ifade etmişti.³³ Locke'dan sonra Rousseau da "Âdem'in yerine toplumu koyarak"³⁴ insanın çektiği acıların kaynağını Düşüş'te (Hz. Âdem'in dünyaya gönderilişi) değil toplumda arayacaktı.³⁵

İnsanın özünde kötü olduğu kabulüne dayanan ve ilk günahın kaynaklanan günahkârlığını esas alan realizm düşüncesine tepki olarak, insan tabiatının iyi olduğu ve günahkâr olmaması gerektiği düşüncesine bina edilmiş bu isyan Uluslararası İlişkiler'deki idealizm kuramının da temelini teşkil etmektedir. Bu idealizme (ve aynı zamanda Aydınlanma'ya) göre, iyi olan insana güvenilecek ve bu güven ile kurgulanan toplum, barış ve refaha dayalı tarihi oluşturacaktı.

Aydınlanma'dan birkaç asır sonra, geri kalmışlığından (karanlığından) kurtulmasının çaresini, o an için ileride olan aydınlanmış Batı'yı örnek almakta ve dahası Batılılaşmakta³⁶ gören Doğu üst biriminin bazı alt birimleri³⁷ herhalde Aydınlanma'yı yeterince iyi değerlendirememişlerdi. Batı'nın sahip olduğu gelişmişlik düzeyi ve ileri durumu, ancak Batılı gibi olarak erişilecek bir seviye değildi. Zira Doğulu, Batılıdan da-

³² Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi Yay., 1977, s. 241-242.

³³ John Locke, *On the Reosanableness of Christianity: As Delivered in the Scriptures*, 2nd Ed., London, Printed for Awnsham and John Churchil, 1696.

³⁴ Noël O'Sullivan, *Conservatism*, J. M. Dent & Sons Ltd., London, 1976, s. 10.

³⁵ Bekir Berat Özipek, *Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset*, s.

³⁶ Bu çalışmanın kapsamını ve amacını aşacağından "Batılılaşma" konusunda ayrıntılı bilgi vermek istemedik.

³⁷ Burada kullandığımız "alt birim" ve "üst birim" kavramları Uluslararası İlişkiler sisteminin aktörlerine işaret eder ve esasında bu sistemin "uluslar" arasında olduğu düşüncesine dayanan Westphalian yapıya bir reddiyedir. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz: Muhammet Savaş Kafkasyalı, *Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım*.

ha önce dünyanın en gelişmiş ve en ileri seviyede olanı hâline ulaşmıştı. Bu ileri seviye hem bilimsel alanda hem ekonomik alanda ve hem de askerî alanda en önde olmayı ifade etmektedir. Oysa ancak Batılılaşarak gelişme sağlanacağını düşünmek ve Batılı gibi olmayı gaye edinmek, geçmişe bakmamak ve tarihi bilmemek anlamına gelecektir.

İlerlemeyi Batılı bir zihniyete sahip olmakta gören ve geri kalmışlıktan kurtulabilmeyi ancak gelişmiş olan Batılıyı taklit etmekte gören düşünceleri örnekleyebilecek sayısız misâlden sadece birisi şu ifadelerdir:

Batı'yı bugünkü Batı yapan, eski Yunan ve Roma'da temeli atılmış kök prensiplerin, Rönesans (Yeniden Doğuş)la tekrar ortaya çıkması, ele alınması ve bütün ileri adımların o ilkelere dayanarak atılması olmuştur. Doğu neden geri kalmıştır? Batı nasıl ilerlemiş ve bugünkü uygarlık düzeyine ulaşmıştır? Eğer biz de gerçekten Batılı bir uygarlığa erişmek istiyorsak, işte bu neden ve nasıl sorularını araştırmalıyız. Batı uygarlığını dıştan gibi almaya çalışmak, yüzeyde kalmaya ve başarısızlıkla sonuçlanmaya mahkûm, boşuna bir çaba olur.³⁸

Geçmişe özlem (nostalji) bize Âdem'den yadigârdır. Yani insanlığın başlangıcında dahi geçmişe özlem vardır. Geçmiş, şimdinin (ânın) ve geleceğin inşasındaki vazgeçilemez hareket noktasıdır ve nostalji bu inşayı gerçekleştirecek manevî enerjidir ki, şanlı bir şimdi veya gelecek inşa edemeyenlerin belki de en büyük eksiği şanlı bir geçmişe duyulan özlemden mahrum olmaları/bırakılmalarıdır.

Batı, içinde bulunduğu karanlıktan (ki bu durumu daha sonra Karanlık Çağ olarak adlandıracaktır) çıkmanın yolunu, kendi zihniyetine aykırı olan fakat mevcut dönemin aydını ve gelişmiş olan Doğu'yu taklit etmekte değil de, özlem duyduğu kendi geçmişine dönmekte ve ışığı o kaynaktan almakta görerek fevkalade mühim bir başarı sağlamıştır. Batı'nın kendi geçmişine duyduğu özlemde ilham alarak gerçekleştirdiği Aydınlanma karşısında, Doğu'nun geçmişindeki aydınlığı, gelişmişliği ve evvelce ulaştığı ileri seviyeyi görmezden gelerek, bulunduğu zamanın görece gelişmiş ve aydın olanını, ileri seviyeye ulaşmış olanını taklit yolunu seçmesi ise bir tek şekilde izah edilebilir ki, o da adem-i nostaljidir.▽

³⁸ Müzehher Erim, "Önsöz", A. W. F. Blunt., Batı Uygarlığının Temelleri, çev. Müzehher Erim, 3. baskı., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1984, s. viii.

KAYNAKLAR

- AKAL, Cemal Bali, **Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı**, Ankara, Dost Kitabevi Yay., 1997, s. 44.
- BERLIN, Isaiah, **Isaiah Berlin'le Konuşmalar**, Ramin Jahanbegloo (Söyleşi), çev. Zeynel Kılınc, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2009.
- BIERSTEDT, Robert, "18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce", Tom BOTTOMORE, Robert NISBET (Eds.), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, s. 17-50.
- BLUNT., A. W. F., **Batı Uygarlığının Temelleri**, çev. Müzehher Erim, 3. baskı., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1984.
- CASSIER, Ernst, **The Philosophy of the Enlightenment**, Princeton, Princeton University Press, 1979.
- CHAUNU, Pierre, **Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İzmir, Dokuz Eylül Yay., 2000.
- ÇİĞDEM, Ahmet, **Aydınlanma Düşüncesi**, Ankara, İletişim Yayınları, 1997.
- DESCARTES, René, **Yöntem Üzerine Konuşmalar**, çev. Hasan İlhan, İstanbul, Alter Yay., 2009.
- EBÛ ZEHRA, Muhammed, **İbn Hazm**, çev. Osman Keskiöğlü, Ercan Gündüz, İstanbul, Buruc Yay., 1996.
- GIMPEL, Jean, **Ortaçağda Endüstri Devrimi**, çev. Nazım Özüaydın, 8. Baskı, Ankara, TÜBİTAK Yay., 2005.
- GOLDMANN, Lucien, **Aydınlanma Felsefesi**, çev. Emre Eraslan, Ankara, Doruk Yay., 1999.
- HAMPSON, Norman, **Aydınlanma Çağı**, çev. Jale Parla, İstanbul, Doğan Yay., 1991.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Düşünce Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi Yay., 1977.
- HARVEY, David, **Postmodernliğin Durumu**, çev. Sungur Savran, 2. Baskı, İstanbul, Metis Yay., 1999.
- JACOB, Margaret C., "The Enlightenment Redefined: The Formation of Modern Civil Society", **Social Research**, C. 58, S. 2 (Summer 1991), s. 475-495.
- KAFKASYALI, Muhammet Savaş, **Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım**, G.Ü.S.B.E., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- KARLIĞA, Bekir, **İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri**, İstanbul, Litera Yay., 2004.

Muhafazakâr Düşünce / Nostalji

- MULLER, Virginia L., **The Idea of Perfectibility**, Lanham and London, University Press of America, 1985.
- O'SULLIVAN, Noël, **Conservatism**, J. M. Dent & Sons Ltd., London, 1976.
- ÖZİPEK, Bekir Berat, **Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset**, Ankara, Liberte Yay., 2004.
- SEZGİN, Fuat, **İslam'da Bilim ve Teknik**, 5 Cilt, çev. Abdurrahman Aliy, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2007.
- VAN DEN HAAG, Ernest, "The Desolation of Reality", William A. Rusher (Ed.), **The Ambiguous Legacy of the Enlightenment**, Lanham, The Cleramont Intitute, 1995, s. 68-84.

